

קדום ומאוחר בעברית שבפי יהודי דרום-מערב צרפת לאור בירורן של ארבע סוגיות בתורת ההגה

לזכרו המבורך של
פרופ' דוד טנא
מורה וחבר יקר

הערות רקע

1. מחקר העברית שהילכה ומהלכת בפי צאצאי האנוסים בדרום-מערב צרפת מתרכז הן במקורות מישרין, היינו בבירור הלשון המשתקפת בטקסטים עבריים, הן במקורות עקיפין, כלומר מעקב אחרי מילים עבריות שנשתבצו או נשתקעו¹ בכתיבתם, ובמיוחד בדיבורם בספרדית ובצרפתית ובמידה מוגבלת גם בפורטוגלית.² התיעוד שבידינו בא מתקופה בת למעלה משלוש מאות שנה, מסוף המאה השבע-עשרה (כאשר שובם ליהדות של בני דרום-מערב צרפת התחיל לקבל ביטויים פומביים) ועד לימינו אלו ממש.³

2. הקהילות בדרום-מערב צרפת ידעו תהפוכות ושינויים רבים מאז החלו צאצאי האנוסים מגיעים מספרד ומפורטוגל לצרפת באמצע המאה השש-עשרה כשהם

1 במקום אחר ראיתי להפריד בין יסוד זר משובץ (משולב), העומד בזרותו בלשון הקולטת, ובין יסוד משוקע (מותך), שסיגל לעצמו את דמות הלשון הקולטת (ראה בר-אשר תשנ"ו [הארמית], עמ' 32–33, 19§).

2 כבר ציינו את מיעוט החומר הכתוב פורטוגלית שהגיע אלינו עד כה מקהילות דרום-מערב צרפת (ראה בר-אשר תשנ"ו [המרכיב], עמ' 458, 3§).

3 התעודות שפרסם נהון (1981) כוללות מעט חומר מסוף המאה השבע-עשרה; מצבות הקבורה משלוש העיירות הידועות בידאש (Bidache), פייריהורד (Peyrehorade) ולבסטיד-קלאנס (Labastide-Clerance) כוללות חומר מאמצע המאה היא (ראה נהון 1968/1969).

מוסוים כ"סוחרים פורטוגלים" או כ"נוצרים חדשים"⁴. אניסותם של בני הקהילות הללו – בעת שבתם בחצי האי האיברי במשך כמה דורות – הביאה, בין השאר, להפסקה בלימוד העברית וממילא גם לדלדול גמור בידיעתה. כאשר התחילו לשוב ליהדות קמעה קמעה ובגלוי באמצע המאה השבע-עשרה ובמיוחד בסופה, הם נזקקו למנהיגים רוחניים (רבנים, מורים וחזנים) שילמדו אותם ואת בניהם לקרוא ולהבין במקורות ישראל. ודאי הוא שנתקיימו בלשונם שקיעים עבריים מן התקופה הספרדית הפורטוגלית, ואורח חייהם ידע גם מנהיגים יהודיים;^{4א} אך אלה לא היו מסד תרבותי לחיים יהודיים. בני הקהילות נדרשו לאחיהם יוצאי ספרד ופורטוגל שישבו בארצות אחרות, במיוחד באמסטרדם שבהולנד ובליורנו שבאיטליה, כדי לבנות מחדש חיים יהודיים. ואכן הללו סיפקו את צורכיהם הרוחניים של יהודי דרום-מערב צרפת בהתמדה עד סוף המאה השמונה-עשרה. וגם זאת, בראשית המאה היא כבר ישבו עמם יהודים שבאו מאזורים אחרים בצרפת ומחוצה לה; מדובר בעיקר בעניים חסרי כול, שהגיעו מאבניון ואחיותיה שבקונטה-גניסן וממקומות שונים באלוס ובגרמניה ומזרחה לה. לימים, אחרי המהפכה הצרפתית, במיוחד מראשית המאה התשע-עשרה, היו רבניהם של בני דרום-מערב צרפת בחלקם הגדול אשכנזים.⁵ גם בואם של שד"רים מא"י וחכמים מן המזרח ומצפון אפריקה⁶ החל, כבר במאה השמונה-עשרה, להטביע את חותמו בקהילות בורדו ובאיון (=בו"ב) ובקהילות שבעיירות הקטנות הסמוכות לבאיון: בידאש, פייריהורד ולבסטיד-קלאנס.

3. בתוך התקופה בת שלוש מאות השנים ויותר החליפו בני הקהילות שלנו את לשון הכתיבה והדיבור, ועברו מן הספרדית (והפורטוגלית) אל הצרפתית. יש בידינו

- 4 ראה קפלן 1994, עמ' 44-48. הוא מציג שם סקירת מבוא ממצה על הקהילות שלנו.
4א ברוכה 1986 (עמ' 377-379) מביא עדות מפיו של דייגו רודריג קורדוזו בין השנים 1650-1660, והדבר היה כרוך בסקנה חמורה שהמתפללים או לפחות בעל הבית וביתו יבאו לפני האינקוויזיציה. תפילה זו התנהלה ברומנסה (=קסטיליאנית של התקופה). בין השאר מובא שם תרגום של ברכת השחר "אֱלֹהֵי יְשָׁמְהָ..." (Mi Dio el Alma...), ונוכרים קטעים נוספים מתפילת שחרית, לרבות מובאות מן החלקים העיקרים שבה: קריאת שמע ותפילת שמונה עשרה. כן כלולות שם מילים עבריות אחדות בעתיק שאינו תמיד שקוף אך הוא ברור דיו, כגון Amida (=עֲמִידָה), Varu seuquebo Mal cutuo leolan vahed (=ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד), los malsinos (=המלשינים").
- 5 ראה למשל העדות המובאת אצל בראשור תשנ"ט [הצד"י], עמ' 174 הערה 7 על הרב דוד מערקס, רבה של בורדו בשנים 1837-1864.
- 6 נהון 1993 (עמ' 371-417) עוסק בכארבעים שד"רים שפקדו את דרום-מערב צרפת במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה.

טקסטים כתובים צרפתית כבר במאה השמונה-עשרה, אבל לשון זו התחילה להיות אופפת כמעט את כל חייהם רק בדור שלאחר המהפכה הצרפתית, בראשית המאה התשע-עשרה. עם זאת עדיין שימשה הספרדית בבית הכנסת ובבית עד לאחר מלחמת העולם הראשונה; עד שנות השלושים של המאה העשרים נאמרו בספרדית שירים ופיוטים ותרגומי הפטרות.

4. בהקשר ההיסטורי והתרבותי הזה, על ריבוי פניו, יש לעקוב אחרי העברית המהלכת בפיהם של בני הקהילות בדרום-מערב צרפת כפי שהיא ניבטת, כאמור, הן מטקסטים עבריים הן מיסודות עבריים וארמיים ששימשו בספרדית (ובפורטוגלית) ובצרפתית. כבר ראינו קווים של מסורת קדומה שנתקיימו בפיהם, בהגייתן של מילים שונות, כגון בַּרְכָּה /baraxa/, פְּרָשָׁה וגם פְּרָשָׁה, ⁸ רְבִי וחלופותיה רְבִי/רְבִי, ⁹ צִהֲלָה ¹⁰ ועוד. כן ראינו תופעות לשון המשקפות שינויים שנתחוללו בפיהם בימי דיבורם הספרדי עוד בשבתם בחצי האי האיברי, כמו הגיית השי"ן כ- /s/. ¹¹ כמו כן הצבענו על יסודות המשקפים את תקופת ישיבתם בצרפת, כגון המעבר בהגיית הצד"י מן /s/ אל /ts/ ¹² ובהגיית הרי"ש מן /r/ אל /R/. ¹³ אף דננו בשימושים שנתייחדו למילים עבריות בתקופה הספרדית, כגון בַּרְכָּה בהוראת חָרֵם, ¹⁴ ובתקופה הצרפתית, כגון מְזוּזָה ¹⁵ או חנוכייה ¹⁶ בהוראת חוֹטָם. ויש גם ייבוא מן החוץ, כשימוש הצירוף פוֹרִים ראשון (שאינו ידוע לפי שעה מכל מקור אחר) במקום פוֹרִים קָטָן הנוהג בפי בני רוב הגלויות, ¹⁷ או השימוש בפועל הערבי h-k-t במשמעות דָּבַר, פְּטָט, ¹⁸ וכן הגייתן של מילים שונות כהגייתן וכשימושן בפי דוברי יידיש. ¹⁹

- 7 ראה בראש תשנ"ו [המרכיב], עמ' 463–465, במיוחד 465.
- 8 ראה שם, עמ' 473–475.
- 9 ראה בראש תשנ"ח [הסידורים], עמ' 22.
- 10 ראה שם, עמ' 22–23, וקודם לכן בראש תשנ"ז [בקשות], עמ' 145.
- 11 ראה למשל בראש תשנ"ו [המרכיב], עמ' 472–473.
- 12 ראה בראש תשנ"ט [הצד"י], § 78–23, 26.
- 13 ראה למשל בראש תשנ"ז [מחזור], עמ' 16, § 21, ובראש תשנ"ו [היסוד העברי], עמ' 78, 23.
- 14 ראה בראש תשנ"ו [המרכיב], עמ' 463–465.
- 15 ראה שם, עמ' 469–470.
- 16 ראה בראש תשנ"ח [נוספות], עמ' 71, § 20.
- 17 ראה שם, עמ' 77–78, § 32–33.
- 18 ראה שם, עמ' 81, § 39, ס"ק ד.
- 19 ראה בראש תשנ"ו [המרכיב], עמ' 460, הערה 10, בראש תשנ"ח [נוספות], עמ' 80, § 39, ס"ק א; בראש תשנ"ח [יסודות], § 38, 11, 24.

5. המחקר המוגש בזה מבקש להוסיף בירורים במסורתן (או במסורותיהן) של הקהילות הנזכרות. הוא מתמקד בארבע סוגיות מתחום ההגייה, מתאר את הממצאים ומנסה לראות מה מהם מעיד על רציפות והמשך רבי דורות ומה נתחדש בפרטים ובכללים במועד מאוחר יותר, אם בשל המגע עם בני קיבוצים יהודיים לא ספרדיים-פורטוגליים, אם בשל השימוש בשפות שונות בדיבור ובכתיבה.

בירורים בלשון

א. הגיית דו־התנועה יי (י) בסוף המילה
 6. דו־התנועה יי (י) בסוף המילה נהגית גם בפיהם של יהודי דרום-מערב צרפת /ay/. הדבר מתועד ברציפות מאז הגיע אלינו תיעוד משם, בטקסטים הכתובים עברית באותיות עבריות או בתעתיק לצרפתית ובמילים שנשתלבו בטקסטים שנכתבו ספרדית או צרפתית. והרי פירוט הדברים:

7. ההגייה /ay/ עולה מסידור באיון הנמצא בספריית היכל שלמה בירושלים; כתבו שלמה פרננדיש, איש באיון, בשנת התס"ז (סוף שנת 1706)²⁰ בכתיב עממי וניקודו ניקוד עממי.²¹ מצינו שם למשל את ניקוד המילים הללו: סִינִי, שְׁנִי, שֵׁי (בפיוט "יום זה לישראל אורה ושמחה", דף 6 ע"א), בְּמַעְגְלִי, פֶּשְׁעִי (בפיוט "אֵלֵהי עוֹז תְּהִלְתִּי רְפָאֲנִי וְאֶרְפָּא", 6 ע"ב – 7 ע"א), חִי (בברכת המזון, 99 ע"ב), שְׁדֵי (תהלים צא 1, 103 ע"ב) ועוד ועוד. האות שלפני הו"ד מנוקדת לעולם בפתח או בקמץ,²² והו"ד עצמה באה בלא כל ניקוד.

8. וכך עולה מתעתיקים של השם גַבַּאי בטקסטים שנכתבו ספרדית וצרפתית במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה. מצאנו את התעתיק ay, למשל del señor gabay (תעודה מבידאש משנת 1684, נהון 1981, עמ' 259; וראה שם עמ' 260) = של האדון [ה]גבאי. וכן al señor... Gabay (תעודה מבאיון מן השנים 1735–1736, נהון שם, עמ' 141; וראה גם עמ' 156, 160–164) ועוד. ובתעתיק שונה של הבי"ת: gavay (תעודה מבאיון משנת 1740, נהון שם, עמ' 282).²³ ובהעתקה שונה של דו־התנועה על-ידי הדיגרמה ai (וגם היא מכוונת להביע את ההגייה /ay/): Parnassim y Gabai del Kaal (כנ"ל בתעודה משנת 1740, נהון שם, עמ' 421).

20 ראה בר-אשר תשנ"ט [סידור], עמ' 104.

21 תיאור הניקוד בכתב היד קובע מקום לעצמו.

22 כדרכם של נקדנים שהגיתם ספרדית גם פרננדיש מחליף פתח בקמץ וצירי בסגול אהדרי.

23 העתקת הבי"ת (הרפה או הקשה) v היא דבר רגיל בתעודות הכתובות ספרדית; למשל מצאנו nedava פעמים הרבה בפנקס קהילת פייריהורד (ראה המקום הנרמז להלן בהערה 25) = נְדָבָה, וכן lulav (שם, מספר פעמים) = לוֹלֵב, בצד התעתיקים ב: b:lulav, nedaba.

הכתיב ay נמצא גם בפנקס קהילת בורדו: La election de Gabay y adjuntos (רישום משנת 1716, שורצפוקס 1981, עמ' 84) = בחירת הגבאי והפרנסים. וכן בטקסט הכתוב צרפתית: ²⁴ Signé Tholède Gabay (שם ברישום משנת 1741, שורצפוקס שם, עמ' 155) = חתום תולֶד [ה]גבאי; ומצאנו עוד הרבה כיוצא בזה. וזה מה שנמצא לרוב גם בפנקס קהילת פייריהורד מן השנים 1762–1785: ²⁵ gabay (כמאה הופעות), gavay (שש הופעות).

והם הדברים בהעתקת השם מְרֻדְכֵי (מְרֻדְכֵי); למשל Mordexay y Ester (ברישום מפיריהורד, משנת 1690/91, נהון 1981, עמ' 360); וכן מלמד השם ²⁷ Mordojoy de Casseres (פנקס בורדו, רישום משנת 1733, שם עמ' 130), וכן Mordojoy/Mardojoy (רישום משנת 1758, שם עמ' 259–260).

9. אולי לא מיותר להעיר שההרכבים ay, ai מביעים בספרדית את דו-התנועה /ay/, אך בצרפתית הם מביעים תנועה בלבד: /e/. השימוש בהרכבים אלו בטקסטים כתובים צרפתית ובכללם הדוגמות שהובאו לעיל (8§) לשם הבעת דו-התנועה /ay/ צריך להתפרש מעשה לא מוקפד של הסופרים, שהמשיכו את הרגלי הכתיבה המקובלים עליהם מן הספרדית.²⁸ ואולם כאשר התבססה ידיעת הצרפתית תוקן דבר זה; למשל במחזוריו ובסידוריו של י"א פיריר,²⁹ איש באיון, שתועתקו ב-1905 משמשים תעתיקים מתאימים יותר ומכוונים יותר להבעת דו-התנועה /ay/. פיריר נוקט על פי רוב ai, aï; הוא מטיל את הסימן הידוע בכתיב הצרפתי, נקודתיים

- 24 לפירוש התעתיק ay בצרפתית ראה להלן §9.
- 25 פנקס קהילת פייריהורד מן השנים 1762–1785 הוהדר בידי פרופ' ז'ראר נהון, אך טרם פורסם. המהדיר העמיד לרשותי בטובו תצלום של הטקסט שהוא ההדיר (ראה בראש תשנ"ח [נוספות], עמ' 60, §2, ס"ק ב).
- 26 מיותר לציין ש-j בספרדית מכוונת להגייה /x/, ושה-o השנייה עומדת כנגד חטף-קמץ (מְרֻדְכֵי).
- 27 איש זה קרוי בפנקס גם בצורה הצרפתית של שמו Mardocheé Casseres (ראה למשל רישום משנת 1738, שורצפוקס שם, עמ' 151).
- 28 ויש עוד הרגלי כתיבה מן התקופה הספרדית המשמשים בתקופה הצרפתית. למשל, השימוש ב-s אחת בין שתי תנועות להעתקת ההגה /s/ במקום הנוהג הנפוץ יותר לכתוב את הדיגרמה ss, התואמת את כללי הכתיב הצרפתי. כך, לדוגמה השם מַעֲשֶׂה מתועתק בסידור לליל שבת של י"א פיריר magnasé, ולא בתעתיק הנפוץ magnassé (ראה בראש תשנ"ח [הסידורים], עמ' 14, הערה 22). גם התעתיק הרווח mismor כנגד מִזְמֹר – בניגוד ל-mizmor הנדיר – משתלשל מן התקופה הספרדית (ראה בראש תשנ"ז [תהלים], עמ' 41, §6).
- 29 ראה בראש תשנ"ז [מחזור], עמ' 6–8, §5–7; בראש תשנ"ז [מבאיון], עמ' 86–90; בראש תשנ"ח [הסידורים], עמ' 11–13, §1–3.

להפרדה (tréma), על האות השנייה.³⁰ נקודות אלו מכוונות לציין שמדובר בשתי תנועות (הבאות בשתי הברות נפרדות): /a-i/.³¹ תעתיק זה אינו מדויק, אבל הוא עשוי להבעת רצף הגייים הקרוב לדורתנועה הנזכרת. הרי שתי דוגמות: Adonai (תהלים פא 11; המחזור לר"ה, עמ' 4) – אדני. faÿ (כפיוט העקדה "עת שערי רצון", שם עמ' 63) – חי. רק לעתים רחוקות שוכח פיריר לציין את הנקודתיים על ה־i או על ה־y, כגון Nichmat col ray (שם, עמ' 17). לעתים נדירות נוקט בעל התעתיקים³² במחזוריו ובסידוריו של פיריר תחבולה אחרת: הוא מוסיף e (בלא accent על גביה) אחרי ה־y, כגון régnaye (תהלים קכב 8, הסידור לליל שבת, עמ' 6) – רַעַי;³³ צירוף שלוש האותיות – aye – בצרפתית מביע במדויק את דורתנועה /ay/.

10. בעיקרו של דבר בכל מה שהובא עד כאן אין למעשה חידוש; הגיית דורתנועה י־כ־ /ay/ כפי בני דרום־מערב צרפת הריהי כהגייתה ברוב הגליות. ואולם בפנס פייריהורד הכתוב ספרדית נזדמנו – ליד שני הכתיבים הרווחים gavay, gabay, שציינו לעיל (8§) – גם שני כתיבים אחרים של השם. ברישום משנת 1770 מצאנו שהגבאי החותם על הדוח הכספי השנתי כותב את שמו שלוש פעמים: Moise Baiz Gabayi, Moisé Gabayi, Moisé Bais Gabaye. וברור שבטקסטים הכתובים ספרדית גם הכתיב ayi וגם הכתיב aye מביעים דורתנועה שנתפרקה, כלומר לפנינו ההגיות /gabayi/ גַבַיִי, /gabaye/ גַבַיִי.

ואולי נזדמנה דוגמה נוספת בסידורו הנזכר של שלמה פרננדיש: ליד הניקוד הקבוע בפתח או בקמץ באות שלפני היו"ד (חי, סיני שהובאו לעיל 7§) נקרו הניקודים הַנְדַאִי, הַדְמַאִי.³⁴ בשתי התיבות מנוקדת האל"ף; לעניינו חשוב ניקודה של המילה הראשונה, הַנְדַאִי. זה משקף בכירור את הקריאה /h'avada'e/.³⁵ גם

30 אופייני הדבר ששמות המשפחה אזולאי וגבאי, הרווחים אצל יהודים ממרוקו שהגיעו לצרפת (ובכלל זה לדרום־מערב), ונכתבים Azoulay/Azoulai, Gabbay/Gabbai, נהגים ב־e/ בסופם: /Azulé/, /Gabé/. המבקשים לשמור על הגייתו המקורית של השם בדרתנועה מוסיפים tréma על ה־i – Gabbaï, Azoulaï – או משתמשים בתחבולה כתיב אחרת.

31 ראה בראשר תשנ"ז [מחזור], עמ' 14, ס"ק ח.

32 בכינוי "בעל התעתיקים" אני מכוון לאיש שעיצב (או לאנשים שעיצבו) את התעתיקים של הסידורים והמחזוריים, וממנו (ומהם) העתיק פיריר (עניין זה יידון במקום אחר).

33 אך בפסוק זה עצמו הוא כותב araÿe – אַרַיִי (גם e לאחריה).

34 ניקוד האל"ף בפתח בתיבה הַדְמַאִי דומה לניקודים פָאן (>פָאן), לָאו (>לָאו) ודומיהם המוכרים ממקורות עבריים שונים (ראה בראשר תש"ם [איטליה], עמ' 47–49).

35 הבאתי את ה־h בין סוגריים, שכן ה"א התאפסה כבר בדורות ראשונים במסורתם של בני בוי"ב כפי שהראיתי במקום אחר (ראה בראשר תשנ"ז [מחזור], עמ' 15).

כאן נתפרקה דו־התנועה: /a²e/ < /ay/. הפירוק נעשה על ידי העיצור אל"ף (המצוי בכתיב המסורתי של המילה, שהמיר את היו"ד),³⁶ ולאחריו באה התנועה /e/.

11. פירוק דו־התנועה בא בקולמוסם (וכנראה גם בהגייתם) של שני אנשים בלבד, מעתיק הסידור שלמה פרננדיש והגבאי משה באיז (מדובר באחד מבניה של משפחה ענפה היושבת בדרום-מערב צרפת מאות בשנים). אך ברור שעדות החוזרת על עצמה שלוש פעמים אצל מעתיק אחד, אי אפשר לפטרה בטענת טעות; והיא אף מתאשרת מניקודו של אדם נוסף. האם מותרים אנו להניח שהגיות אלו של דו־התנועה שנתפרקה היו רווחות ביותר, אלא שכל הניקודים והתעתיקים הרווחים – ח'י, סִינִי, gabay, gabai, gavai – שהובאו בראשית דיוננו (לעיל §7-8), דבקו בכתיב ובתעתיק נורמטיבי, ושני אנשים אלו – אחד בניקודה של מילה אחת בלבד והשני בכל שלוש הפעמים שכתב מילה שהייתה בה דו־התנועה הנידונת – נתנו ביטוי להגייה האותנטית שרווחה למעשה בפי אנשי קהילותיהם, או שימשה לפחות כאפשרות חלופית להגייה /ay/?

12. פירוק דו־התנועה /ay/ ל־/ayi/ או ל־/a²i/ נידון בהרחבה בספרות המחקר. הוא תועד במסורות שונות של העברית, במיוחד בעדים הבאים מאיטליה.³⁷ ומצאנוהו גם באשכנז בדורות קדומים³⁸ ובדורות מאוחרים.³⁹ עצם תופעת פירוקן של דו־התנועות בעברית היא קדמונית,⁴⁰ ואינה צריכה תוספת פירוש. די להזכיר, שמימוש דו־התנועה /ay/ באמצע המילה כ־/ayi/ בהברה מוטעמת הוא סגולה מובהקת של העברית הטברנית (והלא טברנית): bayt < báyt /báyit = בַּיִת.

13. אבל פירוק דו־התנועה /ay/ ל־/aye/ או ל־/a²e/ לא נודע עד כה ולא נידון במחקר. כאן התנועה המפרקת אינה /i/ דווקא, הקרובה בהגייתה ל־/y/; גם התנועה הנמוכה ממנה /e/ עשויה להופיע במעמד זה.

יש לקבוע שהרצף /aye/ במקום /ay/ ידוע מאיטליה של המאה האחת-עשרה, ואפשר ששרשיו קדומים יותר. מצאתי לו עדות ברורה בכ"י פרמה א (דה-רוסי 138) של המשנה, שנכתב במאה היא.⁴¹ אפרט דבריי: השם ככי שעניינו "מוח הקנה" או

36 חילופי יו"ד ואל"ף במעמד בין-תנועתי הם חזון נפרץ בעברית, ואין צורך לדון בהם כאן.

37 ראה בראש תש"ם [איטליה], עמ' 43-45 והספרות הנזכרת שם.

38 ראה אלדר תשל"ט, עמ' 158-165, ובמיוחד דבריו הנכוחים בעמ' 164-165.

39 ראה מישור תשמ"ט, עמ' 111-112; הוא היטיב לציין שבהגייה נוהג גם קיום דו־התנועה ay וגם פירוקה oyi (< ayi), "ומתוך תגודות לכאן ולכאן נתגבשה ההגייה של כל תיבה".

40 יש לתופעה ביטוי ברור בכתיבן של מילים במגילות קומראן. השווה אל מה שכתב בן-חיים תשל"ז, עמ' 158-159, וראה גם קימרון תשמ"ז.

41 ראה הנמן תש"ם, עמ' 6-7.

"קורי עכביש",⁴² נקרה במשנה שלוש פעמים. הוא מנוקד בכ"י פרמה ב (דה-רוסי 497): הַכִּי יז, יז [יח], וְכִי (אהלות יג, ה [ו]); כִּי (שם יג, ו [ז]), כלומר במסורת זו הוא נחתם בדו־תנועה /ay/. בכ"י קאופמן מצאנו הַכִּי (כלים שם) וְכִפְאִי,⁴³ כִּפְאִי (אהלות שם ושם). נראה שהחיריק ביו"ד בהופעה שבמסכת כלים מציין פירוק תנועה /ayi/, יותר משהוא מקביל לשווא (כלומר במקרה זה הוא מציין יו"ד עיצורית, ולפנינו דו־תנועה /ay/ בלבד);⁴⁴ אך בשתי ההופעות האחרונות (במסכת אהלות) ברור שמדובר בדו־תנועה שנתפרקה ל- /ai/. כנגד זה בכ"י פרמה א היו"ד מנוקדת פעמיים בצירי: הַכִּי.⁴⁵ (כלים שם), וְכִי (אהלות יג, ה [ו]);⁴⁶ כלומר עדות יש כאן להגייה /aye/.⁴⁷

14. קשרים בין דרום-מערב צרפת לאיטליה הם נתון הידוע לכל חוקר של הקיבוצים הללו.⁴⁸ האם רשאים אנו להניח שיש כאן קו לשוני המקשר בין שני הקיבוצים חרף המרחק הגדול ביניהם בזמן (המאה האחת-עשרה כעדות כ"י פרמה א, והמאה השמונה-עשרה כעדות סידורו של פרננדיש וכעדות פנקס פייריהורד), או שמא מדובר בתהליך שהתרחש בשני הקיבוצים בלי תלות של האחד ברעהו? הגם שקשה למתוח קו מחבר בין שני המקומות הללו ובמרחק זמן מופלג כל כך, אין נראה לי

42 ראה אפשטיין תשמ"ב, עמ' 50-90. וזה לשון הרמב"ם בפירושו למשנה (מהדורת הר"י קאפח): "ככי הוא אותו האריג הדק הלבן המצוי בתוך הקנים הגדולים, והוא כעין קורי העכביש, וכן נקרא קורי העכביש ככי" (אהלות יג, ה [ו]).

43 ברור שהכתיב של המילה הזאת – וככאי – מכוון להביע את הקרי we-kakkay (או אולי we-kakay) והאלף היא אם קריאה לתנועה a, כמו במילים כאן = פן, מיאשה = מְיִשָּׁה, שיארה = שִׁיָּרָה בכתיב יד שונים של המשנה ובכלל זה כתב יד קאופמן (ראה בראש תש"ס [איטליה], עמ' 16). לעומת זאת הנקדן מכוון לקריאה kakkai, כפי שאנו מסיקים בהמשך דברינו, ומתעלם מן הכתיב בשתי יו"דין המציין יו"ד עיצורית.

44 כך רואה את הדברים קוטשר תשכ"ג, עמ' עז ואילך. דרך אגב נעיר שהוא ציין בטעות (שם, עמ' עט), שגרסת כ"י קאופמן במסכת אהלות היא הככיי, בכ"י; ולא היא.

45 הצירי דהוי כלשהו, אבל אין ספק בקיומו.

46 בהופעה השלישית (אהלות יג, ו [ז]) נותרה המילה ככי (ככי?) בלא ניקוד בכתב היד, ובגיליון הובא פירוש המילה: "בית עכביש".

47 נציין שגם בכ"י פרמה א מצינו את הניקוד בחיריק, כגון רְשִׁי, אֲמִתִּי (ראה הנמן תש"ם, עמ' 121), והוא הנפץ יותר. וספק אם יש לדבוק בפירושו של הנמן, שמדובר במפיק ביו"ד. אין מניעה לראות בשני הניקודים יי/י כ"י פרמה א שתי חלופות קרובות של דו־תנועה שנתפרקה.

48 די להזכיר שאחת הדמויות המרכזיות בבאיון של ראשית המאה השמונה-עשרה היה רבי רפאל מלדולה (מנדולה; ראה נהון 1981, עמ' XII, 153, 257, 283, 294, 374-376, 378, 438), שהגיע מליוורנו (באותה שעה ישב שלמה פרננדיס בבאיון, כפי שצוין ב־7§ לעיל). הוא ידוע

שמדובר בחידוש שנתחדש בפיהם של שלמה פרננדיש (הַוְּדָאִי) ומשה באיז הגבאי (הַגְּבִיִּי/הַגְּבִיִּי) או בפי אנשי קהילותיהם. מסתבר יותר, שנמסרת בפיהם ובקולמוסם עדות לשוניית רבת שנים. ואולם ברור שרק תוספת עדים והוספת נתונים תקדם אותנו בהבהרת העניין הזה. מכל מקום פירוק דו-התנועה /ay/ /-ayi/ שנמצא בדרום-מערב צרפת קרוב בזמן למה שנמצא בקיבוצים אחרים.

ב. נשילת עיצורים סופיים

15. המצוי אצל הספרדית היהודית מכיר היטב את תופעת נשילתם של עיצורים סופיים במילים עבריות שנשתקעו בה. בשל כך המילים הללו מסתיימות בתנועה. משתקף כאן התהליך הידוע מדקדוק הלשון הספרדית ולהגיה השונים; בשפה זו אך עיצורים מעטים באים במעמד סופי, ורוב המילים נחתמות בתנועה.

שימוט העיצור הסופי במילים עבריות ידוע כבר בדורות שלפני גירוש ספרד. מעידים עליו התעתיקים Yaco, Jaco של השם יַעֲקֹב,⁴⁹ Abensaba > אבן שַׁבֵּת,⁵⁰ Alvedi > אלבית דין⁵¹ מימי הביניים. ונזכיר מן התקופות שלאחר הגירוש את המילים הללו: sabā > שַׁבֵּת, Cavó/kabó > כָּבוֹד, pesa > פֶּסַח, riyá > רִיחַ.⁵² וכן גם xasi > חָסִיד, tubišva > טוּ בִּשְׁבֵט, bexaftó > וכפתור,⁵³ exá > הַיֵּכָל.⁵⁴

16. ברוב המילים העבריות ככולן שנודמנו בטקסטים עבריים שנכתבו בכתב עברי או בתעתיק וכן במילים משולבות או משוקעות⁵⁵ בתוך טקסטים הכתובים בספרדית או בצרפתית בדרום-מערב צרפת נכתבת האות המציינת את העיצור האחרון במילה; הדבר עשוי ללמד לכאורה, שהתופעה הנזכרת לא נהגה שם מכול וכול. אך העיון מלמד שגם כאן נמצאו לנו כמה דוגמות בעלות עניין.

גם בזכות ספר השו"ת שלו "מים רבים", שראה אור באמסטרדם בשנת תל"ז (1737). באחרונה חשפה אן אוכימאנו בבית הקברות היהודי של באיון מצבה של נערה צעירה ממשפחת מלדולה, שנפטרה בראשית המאה ההיא; כנראה מדובר בבתו של רבי רפאל.

49	ראה גרבל 1954, עמ' 655.
50	שם, עמ' 672.
51	שם, שם.
52	ראה מרכוס תשכ"ה, עמ' קכג.
53	בספרדית העיצור /r/ הוא מן העיצורים המעטים העשויים לבוא בסוף מילה. אבל מילה זו ושׁוֹפֵר שלהלן (17§) מלמדות שתהליך השמטת עיצורים סופיים נתפשט במילים העבריות המשוקעות גם אל עיצורים שיכלו לחתום מילה בספרדית.
54	ארבע המילים האחרונות לקוחות מן בוניס 1981, עמ' 82; וראה בוניס 1993 בערכם.
55	ראה הערה 1 לעיל.

שתיים מהן נקרות בכתב יד עברי, בסידורו הנזכר של שלמה פרננדיש. בתוך התפילה הנאמרת אחרי חלום רע (דפים 48–52) מובאת הפסקה "שְׁכַשְׁם שְׁשַׁמְעַתָּ לְתַפְלַת מִי שֶׁהִתְפַּלֵּל לְפָנֶיךָ בְּזֶה הַמְּזֻמָּר כִּן תִּשְׁמַע לְתַפְלַתִּי וְתִקְשִׁיב לְתַחֲנַתִּי בְיוֹם הַזֶּה". ושם מתפרטות שבע נוסחאות נבדלות בנות כמה מילים, שיש להוסיף בכל אחד משבעת ימי השבוע; למשל, "יום אחד [=יום ראשון] שִׁמְזְלוּ אֲרִיָּה וּמְלָאָכוּ רְפָאֵל וּמְשָׁרְתוּ חֲמָה" (דף ע"ב). נזכרים שם חֲמָה (יום א), לְבָנָה (יום ב), מְאָדִים (יום ג), כּוֹכָה (יום ד), צָדֵק (יום ה), נוֹגָה (יום ו), שִׁפְתָאֵי (יום שבת); נוסח יום ד במלואו הוא: "יום רביעי שִׁמְזְלוּ תְּאוּמִים וּבְתוּלָה וּמְלָאָכוּ מִיכָאֵל וּמְשָׁרְתוּ כּוֹכָה" (שם דף ע"א). וברור כי כּוֹכָה היא המילה כּוֹכָב שנשללה בה הבי"ת. ועוד דוגמה: בפסוק "להציל ממות נפשם ולחיותם ברעב" (תהלים לג 19) נכתבה המילה האחרונה ברעה (דף 101 ב), ואחר כך תוקנה אל כְּרַעַב (נוספה בי"ת על גבי הה"א; יושם נא לב שטעה וניקד כְּרַעַב במקום כְּרַעַב). רואים אפוא שכותב הסידור הקפיד בהעתקתו בדרך שיטה לכתוב כל אות שציינה עיצור סופי, ובשני מקומות בלבד (!) שרלב בהיסח הדעת את הגייתו למעשה.

17. בדוח שכתב בצרפתית עוזר ראש העיר בורדו, ז'ן פודיפי (Jean Pudeffer), בשנת 1733 על הקהילה היהודית שם שולבו כמה מילים עבריות, שהכותב שמען, מן הסתם, מיהודי המקום. כתוב שם בין השאר:

Il y a certains tems (!) auxquels ils sont revêtus (du *Tala*) portant sur eux des *Cecis*⁵⁶ au bout desquels sont des bouts de laine blanche pendans... Ils se servent d'une corne appelée le *Sosopha* avec laquelle ils font un bruit extraordinaire: ils appellent (disent ils) l'ange qui etoit dans le désert (שורצפוקס 1981, עמ' 603) = יש זמנים שהם לבושים (בְּטִלִית), שמים על עצמם צִיצִיּוֹת⁵⁷ שבכנפיהן תלוים קצוות (=פתילים) מצמר לבן... הם משתמשים בקרן הנקראת שוֹפָר, הם מרעישים בה רעש לא רגיל; לדבריהם כך הם קוראים [שוכ] למלאך שהיה [עמם] במדבר.

שתיים מן המילים העבריות נשתבשו כלשהו, כצפוי, בדיבורו של אדם זר: /talé/ נהגתה בפיו /talá/, ושוֹפָר /sofár/ נהגתה /sosofá/. בשלושתן נשל העיצור האחרון: טִלִית < /talá/ < /talé/, צִיצִית < /cecít/ < /cecí/ = /sesí/, שופר < /sofár/ < /sofá/ < /sosofá/.

56 זו צורת הרבים, כלומר לפנינו s + ceci.

57 ציציות כאן משמשת במשמעות טליתות (ראה בראש תשנ"ט [מוליצ"א], עמ' 159, הערה 52).

18. ברישום הכתוב ספרדית משנת 1736 בפנקס בורדו (שורצפוקס שם, עמ' 136) מצאנו *el Maso seix sueldos por libra* = המצות – שישה סולדים בעבור כל ליברה. אם כן המילה מצות כתובה *maso*, אך בהמשך שם כתובה המילה *masot* בתי"ו סופית. גם בחשבונות קהילת באיון מן השנים 1735–1736 הכתובים ספרדית (נהון 1981, עמ' 159) מצאנו *massoth de Pesah*. השם לולב מזדמן בפנקס פייריהורד,⁵⁸ והוא מתועקת תמיד בבי"ת סופית (v/b): *lulav*, *loulab*, *lulab* (כ"ו 30) הופעות ברישומים לשנים 1762–1785), ורק פעם אחת (אם נכונה קריאת המהדיר) מצינו *loula* (ברישום לשנת 1784), בלא v/b.

שתי הדוגמות האחרונות – מצות ולולב – מראות שעל פי הרוב נותנים טרנסליטרציה (העתקה אות כנגד אות) של המילה העברית, ואין מחסירים אות אחת, לרבות אותיות סופיות, ורק לעתים רחוקות ניתנת טרנסקריפציה שלה המשקפת את ההגייה למעשה בשימוט האות המייצגת את העיצור הסופי.

19. מן הדורות האחרונים מוכרות לי בדיבורם של בני בו"ב רק שתי מילים רווחות שבהן חסר העיצור הסופי: (א) השם הנוצר טל'ית. דוברים אחדים ביטאו אותו /talét/, אבל לא פחות מזה רבים הוגים /talé/; כך נוהגים במיוחד הזקנים והזקנות.⁵⁹ (ב) השם הפרטי צדיק⁶⁰ נהגה תמיד /sadí/. למשל, שמו של החזן הראשי של בית הכנסת בבורדו ערב מלחמת העולם השנייה ולאחריה (נולד בבאיון בראשית המאה העשרים ונפטר בבורדו בשנות השבעים), מר צדיק פונסקה, נכתב (ונהגה) Sadi Fonsèque.

20. כללו של דבר, התופעה מתועדת בתקופה הספרדית, ועדות לדבר הם השמות שהובאו לעיל, כוכה (כוכב), ברעה (ברעב), (טל'ית) /talét/ < tala < /lulab/ < /loulab/ < /masót/, maso < /sesit/ < cici < /sofár/ < /sofá/ < /sosofá/. כולם מן

58 ראה לעיל § 8 והערה 25.

59 אחד האינפורמנטים ראה להוסיף דברים אלו (בשנת 1995): pour ne pas être considéré comme un /goy/, je dis aujourd'hui /talét/, mais quand j'étais un jeune garçon je disais toujours /talé/ comme le disaient mes parents et tous les vieux *señors* de la communauté = כדי שלא להיחשב גוי אני אומר כיום /talét/, אבל כאשר הייתי נער צעיר נהגתי תמיד לומר /talé/ כפי שנהגו לומר הוריי וכל האדונים הזקנים של הקהילה.

60 השם צדיק ידוע גם בקהילות של דוברי ספרדית יהודית כבלקן. בעשתי בבלגרד באלול תש"ן פגשתי את הרב צדיק דנון, רבה של יהדות יוגוסלביה בעת ההיא, וממנו למדתי שבקהילותיהם השם היה נפוץ ביותר.

המאה השמונה-עשרה, בימים שבני הקהילות עדיין דיברו או כתבו ספרדית.⁶¹ הדעת נותנת שהתופעה משתלשלת עוד מימי שבתם בחצי האי האיברי. אין ספק שהיא נהגה בלשון המדוברת בהיקף נרחב ביותר, ורק דבקותם של מעתיקי הטקסטים בכתיב סְדִיר (היסטורי), המציין גם עיצורים סופיים, חיפתה עליה.⁶² עם זאת צריך להדגיש, שרישומים מועטים בלבד ממנה נותרו עד הדור האחרון בתקופה הצרפתית; רק הדים עמומים ממנה נשמעים בפי הדוברים.

ג. ההכפלה

21. הכפלת עיצורים, שהיא סגולה מובהקת של העברית בתקופה הקלסית, לא נתקיימה אלא בחלק של מסורות העדות. במאות השנים האחרונות היא נהגה בעיקר במסורות העברית של בני תימן ובני ארצות המזרח וצפון אפריקה ובקהילות אחדות באיטליה. כנגד זה קיבוצים שלשונות המקום אשר שימשו בפייהם לא נהגה בהן הכפלה, לא נתקיימה אצלם בדרך כלל הכפלת עיצורים גם בקריאת העברית, וכל שכן במילים עבריות שנשתקעו בדיבורם הלוועזי. מסתבר שזה היה הנוהג בפייהם של יהודי דרום-מערב צרפת עוד מן התקופה הספרדית והפורטוגלית, והוא נמשך גם בימי הדיבור הצרפתי.

22. המציאות בדרום-מערב צרפת מעידים עליה תעתיקהן של מילים עבריות רבות שיש בהן עיצור מוכפל; זה תועתק באות אחת בלבד, כגון התעתיקים gabay/gavay כנגד גָבָאי, maso/masot/masoth כנגד מצות שהוזכרו לעיל (§§ 8, 18); ומוסיף עליהם תעתיקים של מילים אחרות; הרי דוגמות אחדות מני רבות, כגון: Thephila

61 פרשה לעצמה היא נשילת התי"ו הסופית במילה הראשונה בצירוף "שמחת תורה". זה נהגה *simxa toRa/*. כך מצאתי כתוב כבר בלוח של יעקב רודריגז-מונסאנטו שראה אור בבורדו בשנת 1814 (ראה בראשר השני"ח [נוספות], עמ' 2, §2, וכן עמ' 78, §32, והערה 116): *Simha tora*; וכן מצאתי בפנסק קהילת ביאריץ: *simrha Thora* (אך ראה להלן הערה 92). נראה שיש לראות בזה סוג של ביטול הכפלה (*simxa toRa < simxat toRa*) שמצינו גם בצירופים אחרים; כאשר המילה השנייה בצירוף פותחת בעיצור שנחתת בו המילה הראשונה, כגון חֶסֶם מחוכם *xaxam mexukam* הנהגה *xaxa mexukam*, וכן לֶחֶם מן (הארץ) *léxem min* הנהגה *lexe min* (ראה בוניס 1981, עמ' 83). בסימוכים כאלה בטלה ההכפלה, ועל כן משמיטים את ההופעה הראשונה של האות, שכן אין עוד עיצור מוכפל.

62 כבר הערתי (ראה בראשר תשנ"ט [מוליצי"א], עמ' 226) על הנוהג בקהילת סעידה שבאלג'יריה, שהייתה מורכבת מיהודים ספרדים שבאו לשם מתיטואן שבמרקו. מי שלא שמע את דיבורם ותפילתם לא יוכל לדעת שהשמיטו את העיצורים הסופיים, אבל בדיבורם ואפילו בתפילתם נשמטים בקביעות העיצורים הסופיים. למשל המילים "ממזרח וממערב מצפון ומים" (תהלים ק"ז) נהגו בפי כל בני הדור הקודם בסעידה *mim-mizra u-mim-ma'ara miš-šafu* (תהלים ק"ז) *u-miy-ya*.

(ברישום מפנקס בורדו, שורצפוקס 1981, עמ' 397 בטקסט משנת 1769) = תפלה; hazan (בטקסט מבאיון מן השנים 1735–1736, נהון 1981, עמ' 159) = חזן; Kippour/Kipur/Quipur/Quipour עשרות פעמים, בצד פעם אחת kippur ב־p כפולה, בפנקס פייריהורד (ברישומים מן השנים 1762–1785) = כפור; וכן Soucot (שם ברישום משנת 1784) = סופות, cadis/kadis (שם ברישומים מן השנים 1784–1785) = קדיש, ועוד כהנה וכהנה. ותן דעתך גם למילים Hazan/Hazanin (תקנון בית הכנסת בבאיון שנכתב צרפתית מעט אחרי 1868, ⁶³תקנות מס' 21, 29) = חזן/חזנים, ketouba (שם, תקנה 55) = כתובה, Samassims (שם, תקנות 19, 29) = שמשים, ועוד.

23. גם בסידורו של שלמה פרננדיש משנת 1706⁶⁴ אין הקפדה בציון הדגשים; מסתבר שריבוי ההשמטות של הדגש החזק כרוך בעובדה, שלא נהגה הכפלה בפיו של כותב הסידור. הרי מספר דוגמות – כולן לקוחות מן הפיוט "שמע קולי אשר ישמע בקולות" לרב האי הגאון (דף 8 ע"ב): הַמְקַבֵּל (יש דגש במ"ם אך לא בבי"ת), הַתְפִּילוֹת (יש דגש בתי"ו אך לא בלמ"ד), וְהַחֲנוּן וְהַטּוֹב (יש דגש בנו"ן של המילה הראשונה, אך לא בטי"ת של השנייה).

24. היעדר הכפלה עולה בבירור גם ממחזוריו ומסידוריו של י"א פיריר משנת 1905. כמעט כל העיצורים המוכפלים מתועתקים באות אחת בלבד, כגון ségoulatéfa (בפיוט "אלהים אלי אתה", המחזור ליום הכיפורים, עמ' 32) = סגֵלְתֵךְ; mipardēfa (שם, שם) = מפחדך, libi (שם, שם) = לבי, misgabi (שם, עמ' 33) = משגבי, gnimi (שם, עמ' 34) = עמי.

אמנם לעתים אנו מוצאים במחזורים ובסידורים הנ"ל כתיבה של אות כפולה אבל זו אינה מלמדת על הכפלה. למשל, הפועל שָׁבַת (בפיוט "אחות קטנה", המחזור לר"ה, עמ' 6) תועתק chabbat. ברור הדבר שנתחלף לו למתעתק⁶⁵ הפועל שָׁבַת הנהגה /šabát/ בשם העצם שָׁבַת, הנהגה גם הוא /šabát/. אלא שבשם הזה רווח מדורות התעתיק באות כפולה, כנראה בהשראת הכתיב sabbat, המושרש בצרפתית מדורות ראשונים. ואכן הוא עצמו מתעתק את השם שָׁבַת ב־b כפולה; השווה למשל péné chabbat = פְּנֵי שָׁבַת (בפיוט "לכה דודי" בסידור לליל שבת, עמ' 3). אבל רגיל אצלו ביותר גם הכתיב ב־b אחת בשם הזה: Licrat chabat = לקראת שָׁבַת (שם, שם), וכן achabat = הַשָּׁבַת (בתפילת מוסף, במחזור לר"ה, עמ' 84, 89). וכך

63 ראה בר-אשר השנ"ח [נוספות], עמ' 61, 2§, ד.

64 ראה לעיל 7§.

65 ראה לעיל הערה 32.

אל יטעה אותנו התעתיק Ribbi = רְבִי (שם, עמ' 99 ועמ' 100) לחשוב, שהבי"ת הוכפלה בהגייה. בסמוך לו מצאנו את התעתיק ribi (שם, עמ' 98) ב-b אחת, המלמד על ההגייה המדויקת.

ואין צריך לומר כי אין מי שיחשוב שהתעתיק choffar (חמש-עשרה הופעות, בפיוט "ה' בקול שופר" ובפסוקי שופרות שלפני התקיעות דמיושב במחזור הנ"ל, עמ' 66-69) מלמד על הכפלת הפ"א.⁶⁶ המבטא המדויק של מילה זו משתקף דווקא בתעתיק שבכותרת הבאה לפני פיוט העקדה "עת שערי רצון": Prière du Sophar = תפילת השופר. השי"ן עדיין נהגית /s/ ולא /š/, והפ"א אינה מוכפלת (גם בשנים האחרונות שמעתי מי שהגה /sofaR/ ב-/s/). וכך יש לפרש גם את כתיב המילה שׁוֹפֵט ב-f כפולה: Choffet col aharetz (המחזור הנ"ל, עמ' 12) – שׁוֹפֵט כל הארץ; ברור כי אין כאן הכפלה של ה-f.

השימוש ב-ff בתעתיק המילים שׁוֹפֵר ושׁוֹפֵט הוא השגרת דרך כתיב צרפתית. בלשון זו, כידוע, נכתבות רבות מן ה-f באמצע המילה באות כפולה, כגון effacé, effrayer, effilé, effectif ועוד.⁶⁷ לענייננו יש לקבוע, כי דין השימוש של ff בתעתיקים העבריים של פיריר הוא כדין השימוש שהוא עושה ב-ss. בהעתקה של סמ"ך וסי"ן בין שתי תנועות יודעי צרפתית (וכן י"א פיריר!) נוהגים להשתמש ב-s כפולה כדי להביע /s/ בין שתי תנועות, שכן s אחת בין שתי תנועות נהגית z; נוהג זה רווח ביותר אצל פיריר; למשל yassis ("לכה דודי", הסידור לליל שבת, עמ' 5) = ישיש, yéréssou (שם, שם) = יִחַסוּ.⁶⁸

25. יתרה מזאת: אפילו נזדמנו שני עיצורים נבדלים שנתלכדו לעיצור אחד, ואנו מצפים בעליל לעיצור מוכפל, הוא מתועתק אצל י"א פיריר באות אחת בלבד, מפני שהוא נהגה כעיצור פשוט. מלמדות על כך מילים רבות, למשל כאשר באים שני עיצורים שפתיים נבדלים זה אחר זה והראשון מימדה לשני, לעתים קרובות אין נכתב במקום שניהם אלא אחד, כמו בתעתיק המילה וּבְמוֹעֲדֵיכֶם (במדבר י 10). זו נקריית במחזור לראש השנה פעמיים, ואלה תעתיקה: oumognadérém (עמ' 9), oumognadérim (עמ' 96). ברור שהיה כאן תהליך של הידמות mm < bm, אך נכתבה רק m אחת, שכן לא נהגה הכפלה בלשון:⁶⁹ /oubmognadexém/ <

66 מובן שאין כל קשר בין תעתיק זה ובין קיומה של פ"א רפה מוכפלת במסורות אחדות של העברית כגון טְפֹלָה, טְפֹלֶן במסורת גרבה (ראה כ"ץ תשל"ח, עמ' 46).

67 עניין זה שרשיו בצרפתית הקדומה והכתיב משקף הכפלה אטימולוגית, אבל זו אינה נוהגת בימינו (בעיקר מוֹרֵם ובוגרי בתי הספר היוקרתיים [les écoles normales supérieures] נוהגים כיום לממש בצרפתית הכפלה לתפארת הקריאה).

68 ראה בראש תשנ"ח [הסידורים], עמ' 4, הערה 22.

69 ראה בראש תשנ"ז [תהלים], עמ' 40-41, 5§; בראש תשנ"ח [הסידורים], עמ' 11, 14§.

/ummojadexém/ < /umojadexém/ ; העיצור המוכפל הפך עיצור פשוט. ואכן שלושה מבני בו"ב בדורנו הגו באוזניי את המילה ב־m לא מוכפלת. וזה התהליך המתגלה בסימוכין של כ"ף רפה ושל ח"ית הנהגות /x/ או של אחת משתייהן ושל רי"ש הנהגית כידוע /R/ וגם /x/.⁷⁰ למשל בְּרִכְתָּא תועתקה birata (בתפילת הקדיש, המחזור לר"ה, עמ' 8); וכך תועתקה המילה זְכְרוֹנְנוּ zifonénou (תפילת "יעלה ויבוא", שם, עמ' 45). גם כאן התהליך ברור: המילים ,bixata /zixronénou, שנהגו /biRxata/ ,/zixRonénu/ ,עשויות היו להיהגות וגם נהגו /bixxata/ ,/zixxonénu/ או /biRRata/ ,/ziRRonénu/ ; בהיעדר הכפלה נתממש אך הגה פשוט; לפיכך, לעתים, הוא הוצג בכתב באות אחת בלבד.⁷¹

לאור זאת גם מילים שתועתקו בשתי אותיות – כגון Nirréfa (הפיוט "אלהים אלי אתה", המחזור ליום הכיפורים, עמ' 35) = נְכֻךְ, Zauřeni (שם, שם) = זְכְרוֹנְנוּ – יש לראותן טרנסליטרציות (תעתיק של אות כנגד אות), ולא טרנסקריפציות המשקפות הכפלה בהגייה; המילים נהגו /nixéxa/ ,/zoxéni/ .

וכך צריך לפרש תעתיקים נוספים, כגון הצירוף הֶרְחֵב פִּיךְ (תהלים פא 11, במחזור לר"ה, עמ' 4) שתועתק arrep pira: שתי ה־r כנגד רי"ש וחי"ת, ושתי ה־p כנגד ביי"ת (שנידמתה הידמות מלאה לפ"א) ופ"א מתעתקות את האותיות הכתובות ואינן מוסרות את מבטאן לדיוקן; הצירוף נהגה /aRepixa/ , בשני הגיים פשוטים ולא מוכפלים. וגם התעתיק oullaméd = וּלְלַמֵּד (תפילת "אהבת עולם", המחזור לר"ה, עמ' 36) אינו מלמד על הכפלה; מדובר בתעתיק הנותן ביטוי גרפי לשתי הלמ"דין שבכתיב העברי.

ונחתום בדוגמה אחרונה: גם כאשר נכתבות שתי אותיות נבדלות שאחת מידמה לחברתה אין הדבר מעיד אלא על טרנסליטרציה. למשל, המילה יִלְדִיתִיךְ (תהלים ב 7, המחזור ליום הכיפורים, עמ' 29) תועתקה yéliditira,⁷² אך בפועל הגו אותה בפניי שני בני בו"ב בדורנו /ilitixa/ , כפי שעשו בכל המילים שהובאו בסעיף הזה; כולן נהגות בפיהם בהגה אחד פשוט בלא שמץ הכפלה. בזה הם ממשיכים את מסורת אבותיהם, שלא קיימה הכפלת עיצורים זה מאות בשנים עוד מן התקופה הספרדית.⁷³

70 ראה למשל בראשון תשנ"ז [מחזור], עמ' 16, §220, בראשון תשנ"ז [בקשות], עמ' 153–154, §24.

71 דומה אני שזה התהליך המשתקף במבטא הצירוף שמחת תורה /simxa toRa/ ודומי (ראה לעיל הערה 61): נכתב רק t אחת, משום שעיצור פשוט מייצג את שני העיצורים הזוהים t שנתלכדו לאחד.

72 ראה בראשון תשנ"ז [תהלים], עמ' 42, §7.

73 ראה גרבל 1954, עמ' 37.

26. ואולם יש בידי עדות מפורשת – ופירושה אינו מוטל בספק – לקיום חלקי של הכפלה בפיהם של בני בו"ב. מדובר בממצא העולה טיפין טיפין ממחזוריו ומסידוריו של י"א פיריר. מה יעשה מעתיק, שאין דיבורו מוקלט ברשמקול, והוא מבקש למסור את ההכפלה הפונטית, אם ציון כפול של אות אינו מלמד על הכפלה? מה תחבולה נותרה לצורך זה לכותב שאינו קורא בקול את דבריו? בעל התעתיקים שפיריר העתיק ממנו מציא תחבולה; הוא מתעתק את האות המוכפלת שלוש פעמים. כלומר, אם $1+1=1$, נזקקים ל"נוסחה" אחרת: $1+1+1=2$. ואלו הדוגמות שמצאתי: א. בווידי "ריבוננו של עולם, אם באתי לפרט את חטאי ולפרשם" (המחזור ליוה"כ, עמ' 49) כתוב: *řayab vélo zacař, Rrrachang, vélo tsadic, Rrrang vélo tob* – חִיב ולא זכאי, רְשַׁע ולא צדיק, רַע ולא טוב.

ב. בווידי "ריבוננו של עולם, בראותי בחורותי סר צילם" (שם, עמ' 86) מצאנו *Gnal řet lachon ařřang béssafa ařřir* = על חטא לשון הרע בשפה אפטי. ג. וכן מצאנו בפסוק *véhét col arrréchagnim yachmid* (תהלים קמה 20; שם, עמ' 78) = ואת כל הרשעים ישמיד.

ד. ועוד זאת: *Notén lérrachan Rrran quéricchnato* (הפיוט "יגדל אלהים חי", הסידור לליל שבת, עמ' 28) = נוֹתֵן לרשע רע כרשעתו. אבל בסידור לליל שבת שהעתיקה אלמנתו של י"א פיריר בבאיון בשנת 1941 (כנראה מהטופס של בעלה)⁷⁴ מצאתי *Noten lérachan rran quéricchnato*; רק במילה השנייה (רע *rran*, בשתי *r*) נשאר הֶד מן הרי"ש המשולשת – כשם ש"א פיריר עצמו העתיק במקומות אחרים על פי רוב ברי"ש אחת בלבד או בשתיים (פעם אחת!); כגון *im arpots* (המחזור ליוה"כ, עמ' 115) = אִם אחפץ במות הֶרְשַׁע כי אם בשוב רְשַׁע מדרכו וחיה. וכן *bémot arrachang qui im béchoub rachang midarco véřaya rang* (פעמיים, בתפילת "אל ארך אפים", שם עמ' 96) = רַע.

27. נראה שאין לפקפק בקיום ההכפלה ברי"ש במילים רְשַׁע (הֶרְשַׁע, הֶרְשַׁעִים), רַע שנכתבה בהן *r* משולשת.⁷⁵ מילים אלו נהגו בפיו של פיריר */RRã/*, */RRařã/*.⁷⁶ ונראה לי שיש לתלות את התופעה בהשפעת הספרדית, בתקופה שבני בו"ב עוד דיברו בה. לשון זו מכירה, כידוע, שתי פונמות, */r/* ו-*/ř/*; הפונמה */ř/* היא

74 ראה בר-אשר תשנ"ח [הסידורים], עמ' 12, 2§, ב.

75 אין אני חושב שזה שריד מן הדגש שאחרי ה"א הידיעה ברי"ש – הֶרְשַׁע, הֶרְשַׁעִים; הכפלת הרי"ש באה גם כאשר אין לפניה תווית יידוע: *řrang* = רַע, *rrachang* = רְשַׁע.

76 להעתקת התנועה *a* כשבאה אחריה עי"ן בסוף הברה כ־*ã* ראה מה שכתבתי במקום אחר, בר-אשר תשנ"ז [מחזור], עמ' 18, 23§.

הנוהגת תמיד בראש המילה (אף שנכתבת באות אחת בלבד), וכן באמצע המילה בין שתי תנועות (ונכתבת באות כפולה).

ככל הנראה מן הספרדית באה הכפלת הרי"ש אל העברית, ועקבותיה התמידו בכתב עד 1905, כעדות תעתיקיו של י"א פיריר למילים הנפוצות והמוכרות רָשַׁע וְרָע (אין מניעה להניח שבפיו של פיריר התמידה ההכפלה ברי"ש עד למותו בשנת 1934⁷⁷). הדעת נותנת שבתקופה הספרדית התופעה הייתה מקפת יותר, והיא הלכה ונצטמצמה רק בתקופה הצרפתית. בפי הדוברים בני זמננו אין לה עוד זכר (כבר בסידור של אשתו של פיריר תש כוחה בכתב!).

אעיר עוד כי מצאתי שהמילה שְׁכָּחָה תועתקה בשלוש véhain léfanav chirrā : r vélo maso panim (שם, עמ' 88) = וְאִין לַפְּנִי שְׁכָּחָה ולא משוא פנים. ברור כי התעתיק chirrā (שְׁכָּחָה) משקף משוגת כתיב; המעתיק נגרר וכתב שלוש r במקום שתיים, chirrā. ואין נראה שיש במילה זו הרחבה של הכפלת הרי"ש /R/ גם אל העיצורים שהיא נודתה אתם, חי"ת וכ"ף רפה, הנהגים /x/ או /R/ בתקופת הדיבור הצרפתית.

28. השומע בימינו יהודים דוברי ספרדית כלִשון אֶם מדברים עברית יגלה שהכפלת הרי"ש בראש מילה – ולא רק בראשה – אינה חזיון נדיר בפיהם. אני מניח שגם אנשים אחרים שמעו הגיות ששמעתי אני מיוצאי ארצות דרום-אמריקה בישראל, כמו /rraša/ רָשַׁע, /trabénu/ רַבְּנוּ ועוד.

אי אפשר להתעלם מן הפרדוקס ההיסטורי; העברית המשתקפת בניקוד הטברני (ולא רק בו) משקפת מסורת לשון שנהגה בה הכפלה ברוב העיצורים אבל איבדה אותה בעיצור רי"ש בתקופה קדומה (בדומה למה שאַרְעַ לַהֲכַפְּלַת אַהֲח"ע). מסורת זו המשיכה להשתלשל בפיהם של בני רוב הגלויות ובכלל זה בפיהם של אחינו שבספרד. אבל במרוצת הזמן בטלה ההכפלה בכלל העיצורים בפיהם של יהודי ספרד מכול וכול, והכפלת הרי"ש דווקא חזרה לנהוג בעברית שלהם. דבר זה מוצא את ביטויו בעברית של בני דרום-מערב צרפת. הרקע לביטול הכללי של ההכפלה הוא הרקע להופעתה מחדש ברי"ש – השפעת הספרדית.

ג. נשילת הברה סופית לא מוטעמת

29. בכמה וכמה מילים עבריות שנוהגות בדיבורם של בני בו"ב בדורנו נשל רובה של ההברה האחרונה. לפי עדותם של כמה מזקני האינפורמנטים (בני תשעים ומעלה) כל המילים הללו נהגו בצורה זו בפי זקניהם, ילידי אמצע המאה התשע-עשרה;

77 ראה בר-אשר תשנ"ז [מבאין], עמ' 94.

משמע, מדובר בתופעה לא חדשה. הרי שלוש-עשרה מן המילים שליטנו, כולן רווחות ביותר ומשמעות בפי כול:

א. /dayénu/ > /dayén/. יֵינּוּ; יש דוברים המשתמשים במילה זו הרבה יותר מאשר במקבילה הצרפתית *ça suffit* (= <cela>) = די, מספיק.

ב. /zóynə/ > /zoyn/. זֹנָה (בהגייתה האשכנזית);⁷⁸ המילה משמשת כמשמעה, וגם בהוראת פילגש.⁷⁹

ג. /xanukíya/ > /xanukíy/. חֲנֻכָּיָה; המילה מציינת גם כל אחד מנרות החנוכה.⁸⁰

ד. /xaróšet/ > /xaRóš/. חֲרֹשֶׁת כפשוטה, וגם בהוראת דבר מכוער, גרוע, נחות,⁸¹ וגם במשמעות מיוחדת – וסת של אישה.

ה. /yáyin/ > /yay/. יַיִן. ורווח הצירוף יַיִן טוֹב < /yayintob/ וגם /yay tob/ במשמעות שְׂכּוֹר.

ו. /léxem/ > /lex/. לֶחֶם.

ז. /mámzər/ > /mamz/. מַמְזָר (בהטעמת מלעיל כהגייה האשכנזית) = מְמַזֵּר; המילה משמשת בעיקר במשמעות חכם להרע, אדם רע ומתוחבל.⁸²

ח. /séfer/ > /sefR/. סֵפֶר; ושמענו גם /sefx/. הוראתה של המילה היא כמו בהרבה מלשונות היהודים: ספר תורה הכתוב על קלף או על גוויל והמשמש לקריאה בבית הכנסת.

ט. /páxad/ > /pax/. פָּחַד. השם משמש לבדו או בצירוף שחציו עברי וחציו ספרדי /pax mayor/ – פָּחַד גדול.

י. /Roškod/ > /Roskódeš/. רֹשְׁקוֹדֶשׁ = ראש חֲדָשׁ.⁸³

יא. /šexiyánu/ > /šexiyánu/ > /šehexeyánu/. שְׁחֵחֵינּוּ. המילה משמשת בהוראה המקובלת, כקיצור של הברכה "ברוך... שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה". אבל מצאנו גם שימוש שמחוץ להקשר ההלכתי: /šexiyán/ faire un עניינו להשתמש במשהו בפעם הראשונה, ולא דווקא לברך עליו "ברכת שהחיינו".

- 78 ראה בר-אשר תשנ"ח [נוספות], עמ' 68–69, §§ 15–16.
- 79 ראה בר-אשר תשנ"ו [המרכיב], עמ' 468, § 18.
- 80 ראה בר-אשר תשנ"ח [נוספות], עמ' 71 הערה 80.
- 81 ראה בר-אשר תשנ"ו [המרכיב], עמ' 466–467, §§ 15–17.
- 82 ראה בר-אשר תשנ"ח [יסודות], עמ' 16–17, §§ 11–13.
- 83 ראה שם, עמ' 20, § 20.

יב. /šiksə/ > /šiks/ = שִׁקְצָה; זו מילה שנשאלה מיידית ומשמשת כמו בה כינוי (לעתים בזלזול) ללא יהודייה, אך בעיקר כינוי לעוזרת במלאכות הבית.
יג. /tax/ > /taxat/ = תַּחַת; המילה משמשת כשם עצם בהוראת אחוריים.⁸⁴

30. נראה לי שהתופעה בכללותה מתפרשת היטב כתוצאה של כללי ההטעמה בצרפתית. לשון זו נוהגת בדרך שיטה להטעים את כל מילותיה בהברה הסופית. מילים זרות שנכנסו לצרפתית והטעמתן היא מלעיל פוגעות בכללי ההטעמה הזאת. גורלן עשוי להיות אחד משניים: (א) העתקת ההטעמה אל ההברה הסופית; (ב) שימוט ההברה הסופית הלא מוטעמת. דבר זה ניתן לראותו בכירור בדרך קליטתן של מילים עבריות.

התהליך הראשון משתקף בלא מעט מילים. למשל, כמה מן היסודות העבריים שנשאלו מדוברי יידיש והטעמתם בה הייתה, כידוע, מלעיל שינו את הטעמתם בפיהם של בני בו"ב. למשל, הַפְּטָה⁸⁵ < /aftóra/ < /xárpə/ < תַּרְפָּה; /mamzértə/ < /mámzertə/ < וליתר דיוק⁸⁷. /mamzértə/ < /mamzertə/ < /xaRpá/ < מַמְזֶרֶת⁸⁶; שונכס אל דיבורם של בני בו"ב רק בעשרות השנים האחרונות, נהגה בפי רובם הגדול /lel asedéR/, בהטעמת ההברה האחרונה של הסומך. וכן שמעתי שרבים מבני בו"ב הוגים את אַרְץ־הַאֲרָץ בהטעמת מלרע /aaRéts/ - /eRéts/.

התהליך השני הוא המשתקף בשלוש-עשרה המילים שהצגנו לעיל (בסעיף 29). הוא תואם לחלוטין את מה שהתרחש בהגיית שמות משפחה (ומילים אחרות) ממוצא ספרדי שהוטעמו בספרדית בטעם מלעיל: בכניסתם לצרפתית נשמטה בהם התנועה הסופית בהברה הלא מוטעמת. כך עלתה למשל לשמות המשפחה Molína, Peréyra/Pereira, Fonséca, Peréyre/Pereire, Moline, Fonsèque, Pereyre/Pereire, Moline. בתהליך צרפותם נדמה (נשלה) בהם התנועה הסופית: Fonsèque, Pereyre/Pereire, Moline. במעבר אל הצרפתית חל בהם גם השינוי המתבקש בכתיב (מיותר להעיר שהאות הסופית e אינה נהגית בצרפתית). אבל יש שמות שלא חל בהם כל שינוי בכתיב, אך הגייתם נשתנתה לפי

84 מן /tax/ (לאחר שנפלה בה ההברה האחרונה) נגזרה המילה שעל דרך הצרפתית /taxō/ (זו נכתבת בידי בני בו"ב taron או tajon, והוראתה אדם מכוער, או אדם דוחה). לפי עדות של אחד המסרנים הזקנים שימשה /taxō/ בפי הוריו, שנולדו בסוף המאה התשע-עשרה. גם פרט זה מלמד שהשמטת ההברה האחרונה במילה /tax/ (</tax/) התרחשה לפני המאה העשרים.

85 ראה בראש תשנ"ח [נוספות], עמ' 67-68, §§ 13-14.

86 ראה בראש תשנ"ח [יסודות], עמ' 12, § 3.

87 ראה שם, עמ' 17, § 13.

התהליך המתואר. מדגים יפה את הדבר הזה שם המשפחה Delvaille: בפני דוברי ספרדית הוא נהגה /Delβáye/, בהטעמת מלעיל וב-/e/ סופית, ובפני דוברי צרפתית הוא נהגה /Delvay/, וכתיבו לא נשתנה (ה-e הסופית שתוקה).
ואף ראוי להעיר על קיומן של מספר חלופות בתוך העברית. בצד /mamz/ (>/mámzəR/) משמשת גם /mamzéR/, ובצד /zoyn/ משמשת גם /zoná/ (כהגייה הספרדית); וליד /séfR/ שמעתי מפי כמה מבני בו"ב גם את /seféR/ בהטעמת מלרע.

31. תופעת שימוט ההברה הסופית שתיארנו לעיל, והידועה כיום רק במילים עבריות שנשתקעו בדיבורם הצרפתי של בני בו"ב, אינה ניכרת כמעט בקריאת העברית בתפילה ובקריאה בתורה. הסטיות בהטעמה הן על פי רוב בכיוון התהליך הראשון שתיארנו לעיל: חלק מבני הקהילות הללו מטעימים בקריאתם צורות סגוליות (מלעיליות) בהטעמת מלרע, כגון צֶדֶק צֶדֶק תְּרוּדוֹף (דברים ז' 20) tšedék tiRdof. אך יש בידנו גם הֵד לתהליך השני: במחזור לראש השנה שהעתיק י"א פיריר (בשנת 1905) מצאנו שהמילה אֱלֹהֵינוּ בקטע "אֱלֹהֵינוּ ואלוהי אבותינו רחם עלינו" מתועתקת ⁸⁸éloéne (עמ' 78) ולא eloéno כצפוי. גם המילה השנייה בצירוף צור מְשַׁבְּנוּ בברכת היוצר לר"ה (שם, עמ' 30) מתועתקת misgabéné (כנראה, שיבוש קל מן misgabéne⁸⁹) ולא misgabénou, בדומה למה שקרה במילים המשוקעות דֵינּוּ, שֶׁהֵינּוּ, שנחתמו בכינוי המדברים.
זאת ועוד, בביקור בבורדו באלול תשנ"ט פגשתי בן בורדו, יליד 1931, איש שחינוכו העברי מצומצם ביותר. הלה קרא לפניי שש ברכות, בכולן הוא הגה את המילים אֱלֹהֵינוּ, קִדְשֵׁנוּ /,eloen/, /kidesan/, כלומר בהשמטת ה-u הסופית. מתברר כי השמטת ההברה הסופית הלא מוטעמת, שנהגה בוודאות במילים עבריות שנשתקעו בדיבורם של בני בו"ב, דבקה גם בקריאת העברית של חזנים ושל הדיוטות.

32. ויש להעיר על פרט חשוב: בכל המילים שהובאו לעיל (בכ"ג 29, 31) זולתי אחת (ספָר) נשלו התנועה בהברה הסופית והעיצור שלאחריה (אם היה כזה) שבאו בהברה הלא מוטעמת, והעיצור הפותח את ההברה הזאת הפך חלק של ההברה

88 בכתב-היד נתפצלה המילה לשתי חיבות, élo éne. הפרדת חיבה לשתיים, בשל העתקה מרושלת, נפוצה למדי בסידוריו של פיריר (ראה בראש תשנ"ח [הסידורים], עמ' 14 הערה 17).

89 אפשר שפיריר מצא לפניו בעותק שממנו העתיק את מחזוריו את הכתיב misgabéne, ובאשגרה הוסיף accent גם על ה-e השנייה.

הקודמת: דֵיִינו < dayén(u), זוֹנָה < zoyn(a), חֶלְסֶת < xaRóš(et), חֲנֻכָּיה < xanukíy(a), יֵין < yáy(in), לָחֶם < lách(em), מִמְזֹר < mámz(eR), פֶּחַד < páx(ad), ראש חֶדֶשׁ < Roškód(eš), שֶׁהֲחֵינו < šexeyán(u), שֶׁקָּצָה < šiks(ə), תַּחַת < tax(at), וכך גם אֶלְהֵינו < eloen, קֶדְשָׁנו < kidesan. אבל במילה סֶפֶר נשלה רק התנועה בהברה הסופית, והעיצור שלאחריה נדבק לעיצור הקודם ויצר עמו צרור: /séfeR/ < /séfR/ ⁹⁰ ולא /sef/ כמצופה לפי התהליך שחל בכל השמות האחרים. מה הסיבה לחריגות הזאת?

אפשר שיש לחפש את הפתרון בתוך הצרפתית עצמה, ואפשר שהדבר כרוך בעברית. וזה פירוש דבריי:

א. שמא נוכל לפרש את התופעה כקשורה בצרפתית של דרום-מערב צרפת (francitain).⁹¹ גם בזו ההטעמה היא בעיקרה מלרע (כמו בצרפתית המופתית), אבל יש בה גם הטעמת מלעיל מוחלשת במילים הנחתמות בתנועה e, הנהגית במעמד זה כתנועה חטופה (עמומה): /ə/. הדבר בולט במיוחד במילים שיש בהן לפני e- הזאת רצף (צרור) של שני עיצורים, שהשני מביניהם הוא r (בצרפתית הכללית יש כאן צרור עיצורים כרון). מילים צרפתיות כגון chiffre, coffre, הנהגות בכל מקום כהברה אחת – /šifR/ , /kofR/ – נהגות כך גם בדרום-מערב צרפת, אבל הן נהגות גם /kófRə/ או /kófxə/ , /šifRə/ או /šífxə/. ואין מניעה להניח שהשם העברי סֶפֶר /séfeR/ חל בו תחילה שיכול בין ה-e ל-r, /séfeRə/, וזה נהגה בתנועה סופית חטופה: /séfxə/ או /séfRə/. ואכן שמעתי ששני יהודים (בלבד!) בני בו"ב הוגים לא רק /sefR/ או /sefx/, אלא לעתים גם /séfRə/ או /séfxə/.

ב. אך שמא נמנעה נשילת ה-R/ בשם הזה בשל גורם הקשור בעברית. ה-R/ קיימת באחת מצורות הרבים של השם. וזה פירוש הדברים: שמות העצם ברשימה הנ"ל משמשות בהם צורות ריבוי לא מובחנות מן היחיד; למשל /mamz/ ו-/pax/ ריבוי זה לצורת היחיד, וההבדל בין היחיד לריבוי בא לידי ביטוי רק בכתב בהוספת תווית הריבוי -s, למשל un mamz = ממזר (אחד), = des mamz(s) = ממזרים (אחדים); la pax = הפחד, les pax(s) = הפחדים. אבל השם סֶפֶר /sefR/ משמשות בו שתי צורות ריבוי, אחת על דרך הצרפתית sefR(s), ואחת הצורה העברית בלא שינוי sefaRím. הנה שתי מובאות – מיני רבות (שתיהן נרשמו מפי בן

90 ויש כאן מעין "החזרת" העטרה ליושנה: /sefR/ משיב את משקל piq1 כמעט ל"קדמותו".
91 מדברים כיום על הלשון francitain, שהיא français (צרפתית) המושפעת מן הסובסטרט של ה-occitain, הלשון (או קבוצת הלשונות) ששימשה בדרום צרפת דורות רבים לפני שעברו לדבר שם צרפתית. אני מודה לידידי ד"ר סיריל אסלנוב, שעזר לי בהבהרת העניין הזה ובהדגמתו.

בורדו בשנת 1995): les deux /sefR/ sont très anciens = שני ספרי התורה הם עתיקים. /Le jour de /SimRat toRa/⁹² on sort tous les /sefaRim/ de l'exal/. ביום שמחת תורה מוציאים את כל ספרי התורה מהיכל (= ארון הקודש). אפשר שקיומו של העיצור /R/ במילה sefaRim (שהיא מילה רווחת מאוד בפי כל הדוברים) מקיים אותו בתודעת הדוברים ומציל את הגייתו גם בצורת היחיד; כלומר /séfeR/ < /séfR/ (ולא sef !), בקיום הרי"ש, כמו בצורת הרבים /sefaRim/, שגם בה יש רי"ש.

ושמא יש לצרף את שני ההסברים כאחד להבנת הצורה /sefR/.

הערות סיכום

33. ארבע התופעות שנידונו בבירור הזה מרחיבות את ידיעותינו על העברית של יהודי דרום-מערב צרפת. לטעמי הן מציגות לפחות שלושה שלבים בתולדות העברית שבפיהם, המשקפים זמנים נבדלים בתולדות הקהילות. וזה פירוש דבריי:

א. הגיית דו־התנועה י־יש בה גילוי עיקרי: היא מתממשת ככרוב הגליות בדורנו – /ay/. בדור האחרון (או בדורות האחרונים), כשתודעת הכותבים היא צרפתית, כתיב מסורתי של דו־התנועה ai/ay עשוי להביא למימוש כ־/e/, כפי שעלתה להגייתם של השמות גבאי ואזולאי בכתיבים המקובלים; השם Gabbai/Gabbay נהגה כיום /gabé/, והשם Azoulai/Azoulay נהגה גם /Azulé/⁹³. הרוצה להביע את דו־התנועה /ay/ נזקק לכתיבים aÿ/āi או aye. ואולם הנתון המעניין הוא דווקא זה שניבט מן התעתיקים gabaye, gabayi, שנעשו בידי משה באיז הגבאי בפנקס פייריהורד (הכתוב ספרדית) בשנת 1770, ומן הניקוד הַנְּדָאִי בסידורו של שלמה פרננדיש משנת 1706. באלו יש עדות לפירוק דו־התנועה /ay/ ל־/ayi/, /aye/ או /a'e/. פירוק דו־התנועה /ay/ במעמד סופי מוכר לנו מן המחצית הראשונה של האלף השני באיטליה ובמקומות אחרים (ומדורות אחרונים באשכנז). תוספת נתונים עשויה לחזק אולי את הסברה, שנשאר כאן קו לשוני מימי הביניים. אך אין אנו יודעים מה היה היקף התופעה בקהילות דרום-מערב צרפת במאה השמונה-עשרה; אפשר שנתקיימו שני מימושים מקבילים – גם דו־התנועה /ay/ וגם דו־התנועה שנתפרק /ayi/, /aye/, /a'e/ – זה בצד זה.

92 מובאה זו מעידה שיש דוברים, בני הדור האחרון, שהגו את ה־י של שְׁמַחַת (כנגד מה שהובא לעיל הערה 61).

93 ראה לעיל הערה 30.

ב. נשילת עיצורים סופיים וביטול ההכפלה מלמדים על תהליכים שהתרחשו במגע עם הספרדית, עוד בשבת ישראל בספרד. הדעת נותנת שהתופעה הראשונה (נשילת עיצורים סופיים) הייתה נרחבת בלשון הדיבור, אבל מעתיקים ידענים, שתעתקו את כל האותיות של המילים העבריות גם בכתבם בלשונות זרות, חיפו עליה; ורק בהיסח הדעת ובכתיבתם של הדיוטות או בכתיבתם של זרים מתגלה התופעה טיפין טיפין. עם זאת ברור שבתקופה הצרפתית נצטמצמה התופעה ביותר, ולא נשמעים ממנה בדורות האחרונים אלא הדים עמומים. מילים עבריות שנכנסו או חזרו ונכנסו אל דיבורם של בני בו"ב בתקופה הצרפתית לא נשל בהן עוד העיצור האחרון, שכן בלשון זו מתקיימים עיצורים סופיים.⁹⁴

התופעה השנייה (ביטול ההכפלה) התמידה גם בתקופת הדיבור הצרפתי, שכן גם לשון זו אין בה הכפלה.⁹⁵ לצד שני ראינו שהכפלת הרי"ש דבקה בעברית בעקבות קיום הפונמה /r/ בספרדית. הדעת נותנת גם כאן שהתופעה (הכפלת רי"ש עברית בעקבי הספרדית) הייתה רווחת כל זמן שבני הקהילות דיברו ספרדית, אך היא הלכה ונצטמצמה בתקופה הצרפתית; עם זאת נשאר מנה עקבות עד 1905, כפי שמלמדים מחזוריו וסידוריו של י"א פיריר. אך בשנות הארבעים של המאה הזאת נעלמו גם עקבות אלו (כעדות סידורה של אשתו של י"א פיריר).⁹⁶ מעניין ביותר הוא החידוש הגדול בדרך הבעת העיצור המוכפל באמצעות כתיבה משולשת של האות, שכן כתיבה של אות כפולה לא היה בה עוד כוח להביע הכפלה.

ג. נשילת הברה סופית לא מוטעמת היא המאוחרת שבארבע התופעות המתוארות; היא לא יכלה להופיע לפני המעבר אל הצרפתית כלשון דיבור, ובמיוחד לא לפני שזו השתרשה בפי רוב הדוברים בראשית המאה התשע-עשרה או לכל המאוחר במחציתה. גם כאן גילינו גלגולים שונים של מילים אחדות. אמנם כל המילים הנפוצות שהובאו מראות תהליך אחד, שימוש ההברה הסופית; אבל גלגולו של השם סֶפֶר נבדל במשהו מגלגוליהם של השמות האחרים ושל הצורות בכינוי המדברים (אלהינו, קידשנו כמו דיינו, שהיינו). יש לציין שהתרחשות התהליך

94 אמת, בצרפתית הפריסאית (שהיא לשון המופת) ובלהגים האחרים אין עיצור סופי נהגה על פי רוב; למשל, המילה fort נהגית /foR/, nez נהגית /ne/. אבל יש לזכור שכל המילים הנחתמות ב-e נחתמות בעיצור סופי וה-e שתוקה; למשל, forte נהגית על פי רוב /foRt/, blanche נהגית /blāš/. רק בקריאה בתאטרון ובנסיבות מסוימות שומעים את התנועה החטופה (העמומה) בסוף המילה /foRtə/, /blāšə/; וזה הנוהג ב-francitain (ראה לעיל 32§ והערה 91).

95 ראה הערה 67 לעיל.

96 ראה לעיל 26§, לאחר דוגמה ד.

בשמות משפחה ממוצא ספרדי מתועדת כבר במאה השמונה-עשרה: ליד Fonséca, Molína וכיוצא בהם של הספרדית נמצאו Fonsèque, Moline, שעל דרך הצרפתית.⁹⁷

34. הרוצה סיכום קצר וממצה לשלוש התופעות האחרונות במסורתם של יהודי דרום-מערב צרפת יזכיר לעצמו את שמו של החזן צדיק פונסקה, הנכתב במאה העשרים Sadi⁹⁸ Fonsèque. חלו בו שינויים אלו: (1) בשם הפרטי צדיק בטלה הכפלת הדל"ת ונשלה הקו"ף הסופית עוד בתקופה הספרדית – /sadi/ < /saddik/ . (2) שם משפחתו נשתנה בתקופה הצרפתית, נשלה בו התנועה הסופית וממילא בטלה ההברה הסופית הלא מוטעמת: /Fonséca/ < /Fonsék/ . אילו היה האיש גַבַּאי ולא תָזֶן היה משה באיזו בן המאה השמונה-עשרה מכנה אותו Sadi Fonseca (Fonsèque) Gabayi (Gabaye); אבל בן דורנו היה כותב את שמו Sadi Fonsèque Gabai/Gabay, שכן אם יכתוב Gabai/Gabay יסתכן בקריאה ⁹⁹./Gabe/

רשימת הקיצורים

אלדר תשל"ט = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, כרך א: ענייני הגייה וניקוד [עדה ולשון ד], ירושלים תשל"ט.

אפשטיין תשמ"ב = י"ג אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות עם מבוא והערות ערוך בידי ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ב, [מהדורה ראשונה בגרמנית בכרלין תרפ"א-תרפ"ד].

בוניס 1981 = D. M. Bunis, *The Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judeo-Spanish*, Ph.D Thesis, Columbia University, N.Y. 1981

בוניס 1993 = Idem, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, Jerusalem 1993

97 המפתחות לספריהם של נהון 1981 ושורצפוקס 1981 מספקים עדויות לרוב לשמות אלו ולאחרים.

98 יש להעיר כי האונומסטיקון הצרפתי מכיר את השם Sadi (בלא זיקה לשם העברי צדיק). אבל נראה כי צריך לקבל את מה שאמרו לי בני בורדו, כי השם הזה אצלם הוא השם העברי צדיק; זה נתגלגל כאמור אל ההגייה /sadi/.

99 הרבה מן היסודות העבריים ששוקעו במאמר הזה מודגמים היטב בתוך הקשרים של לשון חיה בשני המכתבים הכתובים צרפתית המתפרסמים במאמרי בראשר בדפוס [מכתבים].

- בן-חיים תשל"ז = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כך ה: לשון תורה, ירושלים תשל"ז.
- בר-אשר תש"ם [איטליה] = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה [עדה ולשון ו], ירושלים תש"ם.
- בר-אשר תשנ"ו [הארמית] = הנ"ל, "מקומה של הארמית בעברית החדשה", בתוך "י בלאו (עורך), הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14-76.
- בר-אשר תשנ"ו [היסוד העברי] = הנ"ל, "היסוד העברי בפנקס תפילות מביאריץ שבדרום-מערב צרפת", רא"ה (REEH) *Revue Européenne des Etudes Hébraïques*, כרך I (1996), עמ' 11-27.
- בר-אשר תשנ"ו [המרכיב] = הנ"ל, "על המרכיב העברי בלשונות הדיבור של צאצאי האנוסים בדרום-מערב צרפת", בתוך מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 457-480.
- בר-אשר תשנ"ז [בקשות] = הנ"ל, "כתב-יד של פקשות למוצאי שבת מבאיון", בתוך "י בן-טולילה (עורך), שי להדסה - מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, באר-שבע תשנ"ז, עמ' 139-156.
- בר-אשר תשנ"ז [מבאיון] = הנ"ל, "מבאיון לשודוק ומשודוק לבאיון - על מחזורים וגלגוליהם", פעמים 69 (תשנ"ז), עמ' 85-94.
- בר-אשר תשנ"ז [מחזור] = הנ"ל, "מחזור קהילת באיון (בדרום-מערב צרפת) בתעתיק לכתוב הצרפתי (סקירה ראשונה)", מסורות ט-י-יא (תשנ"ז): ספר היובל לגדעון גולדנברג, עמ' 3-19.
- בר-אשר תשנ"ז [תהלים] = הנ"ל, "תהלים א-ד מתוך מחזור באיון ליום הכיפורים: הטקסטים וביירוים בלשון", בתוך מחקרים בלשון העברית ובספרותה - כנס הלסינקי (דברי הכנס המדעי העברי האחד-עשר באירופה, אוניברסיטת הלסינקי, סיון תשנ"ד - מאי 1994), ירושלים 1997, עמ' 35-43.
- בר-אשר תשנ"ח [הסידורים] = הנ"ל, "הסידורים והמחזורים מבאיון שהעתיק יצחק ארתור פירר", דברי הכנס המדעי העברי השנים-עשר באירופה (אוניברסיטת שטרסבורג, תמוז תשנ"ו - יוני 1996), ירושלים תשנ"ח, עמ' 11-25.
- בר-אשר תשנ"ח [יסודות] = הנ"ל, "יסודות עבריים וגלגוליהם בצרפתית של יהודי בורדו ובאיון [צרפת] בדרונ", רא"ה (REEH) III (1998), עמ' 11-23.
- בר-אשר תשנ"ח [נוספות] = הנ"ל, "נוספות למרכיב העברי בלשונות הדיבור של יהודי דרום-מערב צרפת", פעמים 74 (תשנ"ח), עמ' 60-86.
- בר-אשר תשנ"ט [הגדה] = הנ"ל, "הגדת בורדו ליצחק צורף", לשוננו לעם נ (תשנ"ט), עמ' 113-121.

בר-אשר תשנ"ט [הצד"י] = הנ"ל, "הגיית הצד"י במסורתם של יהודי דרום-מערב צרפת", מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה מוגשים למנחם צבי קדרי, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 173-190.

בר-אשר תשנ"ט [מוליצי"א] = הנ"ל, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ט.²

בר-אשר תשנ"ט [סידור] = הנ"ל, "סידורו של שלמה פרננדיש איש באיון והעברית המשתקפת בו", בתוך מ' שר-שרשבסקי (עורך), ספר ישורון – במלאת שבעים וחמש שנה להסתדרות ישורון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 101-115.

בר-אשר תש"ס [פיוטים] = הנ"ל, "פיוטים מקומיים במחזור בורדו", רא"ה בר-אשר תשס"א [מנהגים] = הנ"ל, "ממנהגי הקהילות בדרום-מערב צרפת", בתוך

ש' רו (עורך), קובץ הציונות הדתית מוקדש לזכרו של הרב ד"ר יוסף בורג, ירושלים תשס"א, עמ' 326-335.

בר-אשר תשס"א [קריאה] = הנ"ל, "על כמה ממנהגי הקריאה בתורה בקהילות דרום-מערב צרפת", הצופה כט באלול תשס"א (17.9.2001), במדור סופרים וספרים עמ' 4.

בר-אשר בדפוס [מכתבים] = הנ"ל, "שני מכתבים בצרפתית יהודית מדרום-מערב צרפת", אשל באר-שבע, ספר היובל ליעקב בן-טולילה (בדפוס).

בר-אשר 2001 = M. Bar-Asher, "Les traditions de l'hébreu dans les communautés juives du Sud-Ouest de la France", *Revue des Etudes Juives*, 160 (2001) pp. 435-458

ברוכה 1986 = C. Julio Baroja, *Los judios en la España moderna y contemporanea*, T. III, Madrid 1986

גרבל 1954 = I. Garbell, "The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain", *Homenaje a Millas Vallicroza*, Barcelona 1954, Vol. I, pp. 647-696

הנמן תש"ס = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על-פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל אביב תש"ס.

כ"ץ תשל"ח = ק' כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה: תורת ההגה והפועל [עדה ולשון ב], ירושלים תשל"ח.

מישור תשמ"ט = מ' מישור, "חקר מסורות אשכנז – בדרך לשיטה", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 87-127.

מרכוס תשכ"ה = ש' מרכוס, השפה הספרדית היהודית, ירושלים תשכ"ה.

נהון 1969/1968 = G. Nahon, "Inscriptions funéraires hébraïques et juives a Bidache, Labastide-Clairence (Basses-Pyrénées) et Peyrehorade

- (Landes): Rapport de mission”, *Revue des Etudes Juives* 127 (1968), pp. 223–252; 128 (1969), pp. 347–375
- Idem, *Les “NATIONS” juives portugaises du sud-ouest de la France (1684–1791): Documents*, Paris 1981
- Idem, *Métropoles et périphéries séfarades d’occident: Kairouan, Amsterdam, Bayonne, Bordeaux, Jérusalem*, Paris 1993
- קוטשר תשכ”ג = י” קוטשר, “לשון חז”ל”, ספר חנוך ילון, תשכ”ג, עמ’ 246–280 (מובא על פי ספרו מחקרים בעברית וארמית, ירושלים תשל”ז, עמ’ עג–קז).
- קימרון תשמ”ז = א’ קימרון, “על דיפתונגים והגיי מעבר במגילות מדבר יהודה”, מחקרים בלשון ב-ג (תשמ”ז): ספר היובל לאבא בנדויד, עמ’ 259–278.
- קפלן 1994 = י” קפלן, הפזורה הספרדית המערבית, ספריית “אוניברסיטה משודרת”, תל-אביב תשנ”ה (1994).
- S. Schwartzfuchs, *Le REGISTRE des Délibérations de la nation juive portugaise de Bordeaux (1711–1787)*, Paris 1981

מפתח מילים

המפתח מפנה אל סעיפי המאמר; כוכבית ליד מספר הסעיף מפנה אל הערה שבסעיף. החומר כולל בעיקר מילים שנלקחו מתיעוד שבא מדרום-מערב צרפת.

א. מילים עבריות (וארמיות) מטקסטים עבריים

מילה מחוץ לדרום-מערב צרפת סומנה בעיגול.

לבי 24	וללִמֵד 25	אדְנִי 9
מעשה *9	זיכרוןנו 25	אחִי *9
מפחדך 24	זְכַרְנִי 25	אלוהינו 31
מקָבֵל 23	חֵי 7 9 11	ארץ 30
משגבי, משגבנו 31 24	חֲנוּךְ 23	במעגְלִי 7
נְכַחֵךְ 25	טוב 23	ברכתא 25
סגולתך 24	יְחִסוּ 24	דמאי 10
סיני 7 11	יְשִׁישׁ 24	הרחב פיך 25
עמי 24	פּוֹכֵב (כּוֹכָה) 16 20	ובמועדיכם 25
פשעי 7	פְּכִי ^ו 13	ודאי 10 14 33

7 שי	רשע 26-28	צדק 31
27 שכחה	שבת 24	צהלה 4
7 שְׁנֵי	שְׁבֹת 24	קידשנו 31
23 תְּפִלָּה	שְׁדֵי 7	רע 26 27
	שופט 24	רעב 16
	שופר 24	רְעִי 9

ב. מילים עבריות שנשאלו בספרדית ובצרפתית

מילים לא עבריות צוינו בעיגול

4 פרשה	22 כתובה	4 ברכה
20 17 ציצית	לולב *8 18 20	גבאי 8 10 11 33-34
22 קדיש	לָחֶם 29 32	גוי *19
8 קהל	ליל הסדר 30	דיינו 29 32
32 29 ראש חודש	מזוזה 4	הפטרה 30
24 4 רְבִי (רְבִי, רְבִי)	מזמור *9	זונה 29 30 32
32 29, 29 שהחיינו	ממזרה 29 30 32	חזן 22
24 20 17 שופר	מְצוֹת 18 20 22	ח־כִּת ° 4
*25 *20 שמחת תורה	נדבה *8	חנוכייה 4 29 32
*32	סוכות 22	חרוש (> חרוסת) 29 32
22 שְׁמֵשׁ	סֵפֶר 29 30 32 33	חרפה 30
32 29 שקצה	פורים ראשון 4	טלית 17 19 20
32 29 תחת	פחד 29 32	יין 29 32
*29 תחון °	פחד) ° מאיור 29	יין טוב 29
22 תפילה	פרנס 8	כפור 22

ג. שמות פרטיים ושמות משפחה

30 פיררה (פִּירֵר)	מולינה (מולין) 30 33	אזולאי *10 33
34 19 צְדִיק	מרדכי 8	אסתר 8
	פונסקה (פונסק) 19 30	גבאי *10 33
	34 33	דְּלָבָי (דְּלָבָא) 30